

SERBEST REKABET SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ VE AKSAKLIKLARI

Hüseyin ŞAHİN¹

ÖZET

Bu yazıda klasik iktisatçıların savundukları anlamda serbest rekabet modelinin bugün geçerli olmadığı tartışılmaktadır. 19. yüzyılda, Batı Avrupanın sanayileşen ülkelerinde ekonomik yapıda köklü değişiklikler ortaya çıkmıştır. Teknolojik gelişme ve sermaye birikimi sonucu piyasalar az sayıda büyük firmaların kontrolüne geçmiştir. Bu tür piyasaların yaygın olduğu bir ekonomide fiyat mekanizması "görünmez el" işlevini yerine getirememektedir. Piyasalarda fiyatlar anonim olarak oluşmamakta ve herkes için objektif yol gösterici niteliği taşımamaktadır. Günümüzde rekabet eşit güçte olmayan karar birimleri arasında geçmekte ve dinamik bir karakter arzemektedir. Güçlü olanlar piyasanın işleyişini kendi çıkarlarına tanzim etmeye çalışmaktadırlar. Bu rekabet şartlarının toplumda herkezin çıkarına işlemesi mümkün değildir. İşleyebilir rekabet kavramı ile nitelenen modelde ekonomide etkin ve tam kaynak kullanımı, adil gelir dağılımı ve hızlı büyüme gibi temel makro amaçların kendiliğinden gerçekleşeceğini beklemek fazla iyimserlik olur.

RESUME

Les Economistes Classiques prétendaient que dans tous les marchés avaient régné les conditions de la concurrence libre. Ce qu'ils supposaient était la concurrence parfaite. A notre avis les marchés qu'ils avaient imaginés n'ont existé à aucun moment. D'autre part, a partir du 19. siècle, dans les pays de l'Europe Occidentale,

1 Prof. Dr.; U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

il y a eu de grandes transformations socioéconomiques. Comme une conséquence de progrès technologiques et de l'accumulation et de la concentration du capital, un petit nombre de firmes géantes ont dominé les marchés et commencé à arranger leurs fonctionnements pour leur intérêt. Le mécanisme du prix a perdu son rôle de "main invisible" et d'être un indicateur objectif pour toutes les unités de décision économique, comme avaient prétendu les Classiques. De nos jours, presque sur tous les marchés se sont établies des concurrences imparfaites qui regnent entre les inégaux. Cette concurrence qui se désigne comme concurrence "praticable" ou "moderne" porte un caractère dynamique, mais ne fonctionne pas pour l'intérêt de tous. Au contraire elle s'arrange au bénéfice des fortes. Dans des conditions de la concurrence soi disant libre il ne faut pas supposer l'utilisation optimale des ressources, la distribution équitable du revenu national et l'élévation du bien-être du peuple.

Her toplum iktisadi sorun veya iktisadi olay ile karşı karşıyadır. İktisadi sorunu toplumun sahip olduğu kaynaklarla tatmin etmek zorunda olduğu ihtiyaçlar arasında mevcut dengesizlik, oransızlık doğurmaktadır. İhtiyaç, kaynak dengesizliği bir mücadeleye yol açmakta, bu mücadele bir oluşuma dönüşmektedir. Bu oluşum iktisadi olay veya iktisadi sorundur. Her toplum iktisadi sorununu çözmek, mücadeleyi kaosa dönüştürmeden belirli sınırlar içinde sürdürmek için birtakım temel iktisadi problemlerini çözümlenmek zorundadır. İktisadi problemler, bir iktisadi sistem çerçevesinde onun kurallarına göre çözümlenecektir. İktisadi sistem, halkın zevklerini ve ona bağlı olarak veri alınacak ihtiyaçlarını, isteklerini karşılayacak kıt kaynakların koordinasyonunun sağlandığı bir organizmadır. Bir iktisadi sistem içinde kendine özgü kurumlar, kurallar ve iktisadi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışan iktisadi karar birimleri yer alır. İktisadi karar birimleri tüketiciler, üreticiler ve üretim faktörleri sahipleri olarak gözükmürler. İktisadi sistem içinde yer alan kurumlar çeşitlidir ve karar birimlerinin çatışan çıkarlarını bağdaştırmak için kurulmuşlardır. Bunlar bir dizi gelenekler, örfler olabileceği gibi iktisadi hayatı etkileyen ve politik karar organları tarafından kararlaştırılıp yürürlüğe konulan kanunlar, kararlar ve yönetmelikler ile bunları yürüten organlardır. Bu kurumlar ve kurallar iktisadi sorunun çözümünde veri alınan diğer iktisat dışı faktörlerle beraber rol oynarlar. İktisadi sistem toplumun çözümlenmek zorunda olduğu iktisadi problemlerin çözümünü sağlarsa o toplumda düzen hakim olur. O halde, iktisadi sistem sosyal, hukuki politik kurumları ile birlikte iktisadi amaçların emrinde bir koordinasyon düzenidir. Böyle bir iktisadi sisteme ihtiyaç insanların topluluk halinde yaşamalarından, işbölümü ve uzmanlaşmaya gitmelerinden kaynaklanmaktadır.

Günümüzün toplumlarında işbölümü, uzmanlaşma ve üretilenden daha fazla pay almak için rekabet ileri boyutlara ulaşmış olduğundan bireylerin toplum içindeki iktisadi faaliyetlerini iyi bir şekilde organize etmek meselesi önem kazanmaktadır. Bir toplumda iktisadi faaliyetler ne kadar ilerlerse ve çeşitlenirse, işbölümü ne kadar artarsa iktisadi faaliyetlerin sosyal organizasyonu da o derece karmaşık bir yapıya kavuşacaktır.

Başarılı bir iktisadi sistem toplumun iktisadi amaçlarının en iyi biçimde gerçekleşmesine imkân vermemelidir; mevcut kıt kaynaklarla halkın refahı en yüksek düzeye (maksimuma) çıkarılmalı, iktisadi büyümesi sağlanarak halkın kullanımındaki kaynaklar nitel ve nicel olarak giderek gelişmelidir. Başka deyişle, bir toplumda mevcut kaynaklar tam ve verimli kullanım halinde ise kaynakların çeşitli üretim alanlarına tahsisi tüketici halkın tercihlerini yansıtıyorsa, iktisadi sistem tüketici halkın emrinde ise, ulusal hasıladan herkes üretkenliğine göre bir pay alıyorsa ve iktisadi hayat istikrar içinde ve mâkul bir hızda geliyorsa o toplumda iktisadi sistem başarılıdır, işlevlerini yerine getiriyor, denilebilir. Bu durumda iktisadi etkinlik sağlanmış olur.

Bununla beraber, bir toplumda mutluluğun maddi şartlarının sağlanması için iktisadi etkinlik tek başına yeterli değildir. İktisadi etkinlikle beraber, sosyal adaletin (hakkaniyetin) de sağlanması gerekir. Bir iktisadi sistemde iktisadi etkinlikle beraber sosyal adalet de gerçekleştirilebilirse halkın mutluluğunun maddi şartları sağlanmış olur. Zira iktisadi etkinlik üretim faktörlerinin, gelir ve servetin veri dağılımı çerçevesinde ele alınabilir. Dolayısıyla her farklı gelir dağılımı için farklı iktisadi etkinlikten sözedilebilecektir. İktisadi etkinlik için objektif kriterler mevcuttur, oysa hakkaniyet ile ilgili objektif kriterler bulmak imkansızdır. Bu nedenle iktisatçının adalet konusunda söyleyebileceği fazla bir şey yoktur.

İktisadi faaliyetlerin sosyal organizasyonunun hangi ilkelere göre düzenlenmesi halinde daha etkin bir organizasyon yaratılacağı hususu çok eskilerden beri filozofları, iktisatçıları, politikacıları düşündüren sorunların başında gelmiştir. Bu organizasyonun çok çeşitli ilkelere göre düzenlenebilme imkanının olması, bu konudaki görüş ve düşüncelerin hatta uygulamaların çok farklı olmasına neden olmuştur.

Günümüzde, en azından düşünce düzeyinde, çok çeşitli iktisadi sistemlerle karşılaşırız ve bunlardan bazıları uygulama alanı bulmaktadır. İktisadi sistemler bir yelpaze şeklinde düşünülürse bir uçta liberal kapitalist sistem diğer uçta sosyalist sistem yer alırlar. Toplumda üretim araçlarının mülkiyeti bireylerin elinde ise, üretim kararlarını bireyler veriyorlar ve gerçekleştiriyorlarsa, iktisadi sistem liberal kapitalist bir sistemdir. Sistem liberal olma özelliğini girişimin özel bireylere ait olmasından, kapitalist olma özelliğini ise üretim araçlarının, yani sermayenin, özel mülkiyette bulunmasından dolayı kazanır.

Her türlü iktisadi faaliyetlerin bireylerin serbest girişimine ve bireyler arasındaki serbest sözleşmelere bırakıldığı, tüketim, üretim, bölüşüm ve mübadeleyi ayarlama ve düzenleme işinin serbest piyasalara ve bu piyasalardaki fiyat mekanizmasına bırakıldığı iktisadi sisteme liberal kapitalist sistem veya kısaca serbest piyasa sistemi adı verilir. Pür liberal kapitalist sistemin geçerli olduğu bir toplumda devlet iktisadi hayata hemen hemen hiç müdahale etmez. Bireylerin mülkiyet hakkı, girişim serbestisi mutlaktır. Herkesin kendi şahsi çıkarını maksimum kılacak şekilde hareket etmesi halinde toplumun çıkarlarının da gözetilmiş olacağı kabul edilir. Her türlü iktisadi faaliyetlerin düzenleyicisi olarak şahsi çıkar kaygusu ve bireysel girişim ögesi esas alındığından yukarıda sözü edilen temel ik-

İktisadi problemlerin çözümü piyasa mekanizmasının otomatik işleyişine ve fiyatların yol gösterici, yön verici fonksiyonuna bırakılmıştır.

Serbest piyasa sisteminde iktisadi karar birimleri (tüketiciler, üreticiler, üretim faktörleri sahipleri) kendi dengelerini bulmaya çalışırken fiyat sisteminin parametrik yol göstericiliği altında hareket edeceklerdir. Bu sistemde, iktisadi problemler fiyat mekanizması denilen bir görünmez el marifetiyle kendiliğinden çözümlenecektir. Tüketiciler en fazla tatmin sağlayacakları mal ve hizmetleri fiyatların yol göstericiliği ile satın alacaklardır. Yine fiyatları kendilerine rehber alan üreticiler en fazla kâr sağlayacakları mal ve hizmetleri üretecekler, üretim faktörleri sahipleri ellerindeki üretim faktörlerini maksimum gelir elde edecekleri alanlara kiralayacaklardır. Böylece toplumda kaynaklar etkin kullanılacak, üretim faktörlerinin veri dağılımı çerçevesinde gelir bölüşümü kendiliğinden sağlanacaktır.

Liberal kapitalist sistemin saf biçimi, tarihi gelişimi içinde ve dayandığı felsefenin mantığı gereği, fiyat mekanizmasının işleyişinde piyasada rekabet şartlarının geçerli olduğunu varsayar. Bunun için bir engel düşünmez. Söz konusu rekabet şartları tam rekabet şartlarıdır. Tam rekabet şartları geçerli olduğunda, özünde kârın yönelttiği girişimciler, rasyonel hareketle kendi çıkarlarını maksimum kılmaya çalışırken, aşırı kârların ortaya çıkaracağı piyasalara serbestçe girebilecekleri için o piyasalarda toplam arzı artırabilecekler ve aşırı kârların ortadan kalkmasına imkan vereceklerdir. Eğer piyasada aşırı arz dolayısıyla zarar ortaya çıkarsa, zarar eden firmalar piyasadan çekilecekler, arz düşecek, fiyat normal denilen seviyeye yükselecektir. Normal fiyat normal kâra imkan veren fiyattır. Bu duruma tüm piyasalarda ulaşıldığında üretim alanında denge gerçekleşmiş olacaktır.

Girişimcilerin bireysel olarak daha fazla kâr elde etme çabaları tüm piyasalarda normal fiyata ve normal kâra ulaşma kuralı ile çatışır. Fakat, tam rekabet geçerli olduğu sürece, sözü edilen çatışmanın görünmez elin işleyişi ile kendiliğinden zararsız hale getirileceği kabul edilmektedir. Anlaşılacağı gibi, girişimci kendi kişisel rasyonelliğinin mantığı gereği kârını maksimum kılmaya çalışırken tam rekabet şartlarından kurtulmak isteyecektir. Girişimci fiyatların parametrik fonksiyonunu kendi lehine iptal edebilir ve fiyatları veri olarak kabullenmeyip kendisi belirleme gücüne ulaşırsa kârını daha fazla yükseltebilecektir. Bu durumda fiyatların yol göstericiliği ortadan kalkar. Fiyat mekanizmasının iktisadi problemlerin çözümünde görünmez el şeklinde nitelenen objektif işlevi subjektif görünür el haline dönüşür.

Günümüzde piyasaların işleyişi kendi haline bırakıldığında sermayenin belirli ellerde toplanması olayı bütün hızı ile devam etmekte ve piyasalarda tekelleşme eğilimi bireysel rasyonellik gereği sürmektedir. Çünkü, büyük çapta üretim yapmak gereği girişimcileri büyük cesametli ve ileri teknoloji kullanan üretim birimleri oluşturmaya sevk etmektedir. Bu durum sermaye birikimi ve teknolojik gelişmelerin hızlanması ile teşvik görmektedir, kolaylaşmaktadır. Daha fazla kâr, daha fazla ekonomik ve siyasal güç güdüsü ile harekete geçen firmalar öncelikle ileri teknoloji uygulayan büyük ölçekli üretim merkezleri oluşturmak ve bunları

çalıştırmak için geniş üretim kaynaklarını kontrolleri altında tutmak isteyeceklerdir. Öte yandan firmalar yüksek kârlılığı, garanti altına almak ve risklerden kurtulmak için rekabetten kurtulmanın yollarını arayacaklardır. Bunun yolu piyasaya hakim olarak diğer firmaların o piyasaya girişlerini önlemek, veya onları kontrolüne almaktır. Bu tür tekelci davranışlar tam rekabet modelinin ilkeleri ile çatışır, fakat firmaların bireysel rasyonellikleri onları buna teşvik eder. Bu saptamalar liberal kapitalist sistemi savunan klasik ve neoklasik iktisatçıların iddia ettiği gibi, bireysel çıkarların her zaman toplumsal çıkarlarla uyum içinde olmadığını ortaya koymaktadır.

Bu durum bugün değil, bundan aşağı yukarı yüzyıl önce görülmeye başlamıştır. Sanayi devriminin ekonomik yapı üzerindeki etkileri gelişmenin öncüleri olan batı ülkelerinde 19. yüzyılın sonlarında gittikçe yoğun biçimde ortaya çıkmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında ekonomik yapının artık eski durgun karakterinden sıyrılmaya, dinamik bir nitelik kazanmaya başladığı görülmüştür. Bu yapısal transformasyonun en fazla dikkati çeken somut tezahürü üretim yapısında meydana gelmiş, küçük ve ortaboy üretim birimlerinin yanında büyük birimler yerlerini almışlardır. Büyük birimlerin gelişen Batı ekonomilerindeki mutlak ve nisbi önemleri giderek artmış, küçük ve ortaboy üretim birimlerinin kapitalizmi yerini büyük birimlerin kapitalizmine bırakmaya başlamıştır. Büyük firmaların doğuşu ekonomilerin yapısını ve piyasaların işleyişini değiştirmiştir. Bu oluşumu yöneticiler iktisatçılardan daha önce farkettiler ve yapısal değişimin ortaya çıkardığı ekonomik ve sosyal problemleri çözmek için birtakım önlemler aldılar. Büyük ölçekli üretim birimlerinin bulunduğu bir ekonomide piyasaların kendi işleyişlerine terk edilemeyeceği, değilse hızlı bir ekonomik yoğunlaşma ve tekelleşme sürecinin harekete geçeceği korkusu ABD hükümetini daha 1890'lar da piyasaya müdahale etmek ve piyasaları kamu yararına düzenlemek zorunda bırakmıştır.

Kapitalist ekonomilerin yapısındaki değişimleri farkederek, ekonomilerin işleyişi konusunda neoklasik teoriden ilk ayrılan, orjinal görüşleri ileri süren iktisatçıların başında J.S. Schumpeter gelir. Schumpeter'e göre, kapitalist ekonomilerdeki gelişimin temel faktörleri dinamik müteşebbis, icatlar ve teknik ilerlemelerdir. Bu faktörlerin itici gücü ise tekel hakimiyeti sağlama ve bu hakimiyetin getireceği üstünlüklerden yararlanma hırsı ve çabasıdır. Schumpeter gelişen kapitalist ekonomilerdeki eksik rekabet piyasa şekillerinin akılcılığına dikkati çekerek adeta onları itibarlandırmak istemiştir. Kapitalist ekonomilerin yapısı ve evrimi konusunda, zamanına göre çok ileri olan şu görüşleri ileri sürmüştür. "Kapitalist yapısı gereği bir ekonomik transformasyon tipi veya yönetimidir ve hiçbir zaman durgun değildir, olamaz da. Çünkü, kapitalist sürecin bu özelliği, sadece ekonomik hayatın durmaksızın değişen sosyal ve doğal mecrasında akıp gitmesi keyfiyetine ve bu transformasyonun ekonomik hareketin verilerini değiştirmesine bağlanamaz; kuşkusuz bu faktörler önemlidir, fakat savaşlar, devrimler, vb. gibi transformasyonlar sanayinin yapısal değişiminin şartlarını oluşturmaya karşın, temel itici güçlerini değiştirmezler. Gerçekte kapitalist makineye hareket veren ve onun hareketinin devamlılığını sağlayan temel itici güç yeni tüketim malları, yeni üretim ve ulaştırma yöntemleri, yeni pazarlar ve yeni sınıai organizasyon bi-

çimleri tarafından şekillendirilmektedir. Tüm bu elemanlar ise kapitalist girişimciliğin eseridir".

Ekonomik yapının evrimini kapitalist girişimcinin şekillendirdiği kabul edilince, bu yapının ve onu meydana getiren öğelerin statik, eşit ve türdeş olmayacakları da açıkça değilse bile dolaylı biçimde teslim edilmiş oluyordu.

Çağdaş kapitalist yapının işleyişinin klasik tam rekabet modelinde açıklanandan çok farklı olduğunu vurgulayan iktisatçılar arasında A. Berle ve G. Means'un özel bir yeri vardır. Bu iktisatçılar amerikan ekonomisi üzerinde yaptıkları istatistiksel çalışmalara ve gözlemlere dayanarak ekonomide temerküzün ulaştığı seviyeyi bütün açıklığı ile ortaya koymuşlar, büyük şirketlerin oynadıkları role dikkati çekmişlerdir. Sözü edilen iktisatçılara göre, büyük şirketler ekonominin yapısını önemli ölçüde yeniden biçimlendirmişler ve bu yapıyla bütünleşmişlerdir.

Oligopol piyasaların teorisi E.H. Chamberlin, J. Robinson ve W. Fellner ve diğer iktisatçıların çalışmaları sonucu ortaya çıktı. Daha sonra 1940'larda önce J.M. Clark, sonra J.S. Bain, F. Perroux gibi iktisatçılar çağdaş kapitalist yapıda işleyebilir (workable-practicable) rekabetin analizini yaptılar, ilkelerini ortaya koydular. Bu çalışmalar bir yandan tam rekabet modelinin eleştirisi, bir yandan modern ekonomik yapının "justificationu" çabasına yönelmişti. Çağdaş veya işleyebilir piyasa sisteminin özellikleri şu şekilde takdim edilmiştir;

- Çağdaş rekabet sisteminin ilkelerini saptama çabasına giren iktisatçılar genellikle pragmatik bir yaklaşımla, ileri kapitalist ekonomilerde firmaların başvurdukları tüm araçlara modelde yer verme eğilimini benimsemişlerdir. Böylece tam rekabet modelinin tabularından kurtarılmış, modele birçok yeni değişken katılmıştır. Tam rekabet modelinin ilkeleri ile çatışan temerküz, eşitsizlik, giriş engelleri, yenilik, çeşitlilik ve farklılık, reklam gibi birçok çağdaş unsur rekabetin işleyişinin meşru araçları olarak kabul edilmiştir. Bu faktörler ekonomide kaynak kullanımında etkinliği arttırdığı, yenilikleri uygulamayı teşvik ettiği ve iktisadi büyümeyi hızlandırdığı ölçüde rekabeti aksatmaz ve meşru sayılmıştır.

Görüldüğü gibi çağdaş rekabet tam rekabet modelinin aksine sadece fiyat ve miktar değişkenlerine dayanan statik, kısır bir rekabet değildir. Yeni tekniklerin yaratılması ve kullanılması, yeni ürünler, yeni dağıtım ve ticaret yöntemleri çağdaş rekabetin en önemli amaçlarıdır. Çağdaş rekabet modelinde iktisadi birimlerin eşitliği, malların türdeşliği söz konusu değildir. Günümüz ekonomik şartları içinde rekabet eden birimlerin cesamet, güç ve etkinlik bakımından birbirlerine eşitliğini aramak gerçekçi olmadığı gibi, gerekli de değildir. Eşitlik veya türdeşlik ilkesi rekabetin işleyişini kolaylaştırmak bir yana onu ortadan kaldırır. Firmalar arasında eşitsizlik sadece cesametlerinin değil, etkinliklerinin de fonksiyonu olarak ortaya çıkabilir. Ancak, piyasada çağdaş anlamda rekabetin işleye-

* J.A. Schumpeter; Capitalisme, Socialisme et Democratie, Payot, Paris, 1969, s. 121.

bilmesi için eşitsizliğin çok fazla olmaması ve piyasa dışı güçlerle artırılmaması gerekir.

Çağdaş rekabet ortamında aynı piyasadaki tüm firmalar rakiplerinin davranışlarını hesaba katarak kendi davranışlarını belirlerler, yani karşılıklı bağımlılık içindedirler. Karar alışlarında ve davranışlarında birbirlerini gözetmek zorunda olan firmalar arasında çok cepheli rekabet taraflara maliyetlerini ve fiyatlarını düşürmeyi ve kalitede iyileştirmeyi empoze edebildiği ölçüde kendisinden bekleneni vermiş olur.

Çağdaş rekabetin diğer ayırıcı bir özelliği dinamik oluşudur. Bilindiği gibi, tam rekabet modeli statik bir dengeyi öngörmekteydi. Dışsal faktörlere bağlı olarak ortaya çıkacak gelip geçici değişiklikler modelin statik niteliğini bozmadı. Modelde belirtilen ilkeler çerçevesinde iktisadi karar birimleri kendiliklerinden başlangıç noktasına döneceklerdi, eşanlı denge sözkonusu değildi. Oysa, çağdaş ekonomik yapı dinamiktir, sürekli transformasyona uğrayan bir karakter arzeder. Sürekli yeniden yapılaşma içindedir. Bu yapı içinde ekonomik karar birimlerinin eşitsizliği doğaldır. Birimlerin cesametlerinin büyümesi gereklidir ve bu birleşme, yutma, pay alma, çeşitli biçimlerde yaklaşımlarla gerçekleştirilmektedir. Tüm bu transformasyon biçimleri toplulaşma sürecini canlandırmaktadır.

Çağdaş rekabet pragmatik ve nisbidir, her türlü dogmatizmi reddeder. Ancak zamansal ve mekansal belirleyicilerine göre tanımlanabilir, bu bakımdan realisttir. Örneğin sanayide yoğunlaşma etkinlik ve teknolojik ilerleme ekonomik büyümeyi hızlandıracaksa çağdaş rekabet yoğunlaşmayı meşru hatta gerekli sayar. Özetle, çağdaş rekabet çağdaş kapitalist yapıya uyma çabasında, esnek yapıda bir "concurrance de justification"dur. Ekonomik olayların evrimini geriden takip ederek adeta ona meşruiyet kazandırmak uğraşındadır. Çağdaş rekabet modeli günümüzün büyük birimler kapitalizminin ve uluslararası kapitalizmin kuramsallaştırılması olmaktadır.

Çağdaş rekabette temel amaç daha ileri bir etkinliğin araştırılmasıdır. Ekonomik gelişme rekabetin bir sonucu olarak ortaya çıkacaktır. Daha doğrusu rekabet etkinlik ve büyüme temel amaçlarının emrinde bir araç olarak düşünülmektedir. Bu açıdan bakınca yoğunlaşma ve büyük cesametli firmaların varlığı çağdaş rekabet piyasaları için gerekli gibi gözükmektedir. Etkinlik temel amaç olunca firmaların cesametlerini genişletmeleri, buldukları üretim dalında geçerli teknolojik üretim şartlarının belirlediği minimum ölçek sınırına ulaşmaları, kendileri için zorunluluk olmaktadır. Ancak çağdaş piyasalarda firmaları büyümeye iten tek saik ekonomik etkinlik kazanmak değildir. Çoğu defa ekonomik etkinlik siyasal etkinlik sağlamanın aracı olarak kullanılır. Siyasal güç de yeniden ekonomik çıkar sağlamanın emrine verilir.

Çağdaş rekabette firmaların en önemli silahları icatlar (invention), yenilikler (innovation), ürün farklılaşmaları, reklam gibi rakiplerine üstünlük sağlayabilecekleri araçlardır. Oligopol piyasalarda bu araçları kullanma ortamını ve imkanını bulan bir firmanın stratejisi atak, savunma ve pazarlık üzerine kuruludur. Bu tür bir strateji takip eden firmanın amacı piyasada tekel hakimiyeti sağla-

lamaktır. Hakimiyet faktörü, çağdaş rekabetin mantığında açıkça yer alır, onun temel ögesidir.

Tam rekabet modelinin ütopyik postülalarını terkedince çağdaş kapitalist ekonomilerin yapısına uygun işleyebilir bir rekabet modeli oluşturulabilmiş, ekonomideki yoğunlaşma olayını açıklamak mümkün olmuştur. Bu çağdaş rekabet modeli içinde artık, rekabet ve yoğunlaşma birbirleri ile bağdaşmaz olgular ve kavramlar değildir. Bu konuda A. Piatier özetle şunları yazmaktadır: Çağdaş rekabet ve sanayide yoğunlaşma birbirleri ile rakip değildir, beraberce bir organizasyon şekline diğerine geçici temsil etmektedirler. Çağdaş ekonomik yapı içerisinde rekabet, ekonomik üretim birimlerinin varlıklarını sürdürme çabalarının ifadesi olmaktadır. Yoğunlaşma bu çabaların çağdaş, rasyonel ve dinamik bir ürünüdür*.

Çağdaş rekabet modeli savunucuları çağdaş kapitalist ekonomilerin işleyişini meşrulaştırmak gayreti içinde bazı kılıflar bulmuş, ekonomik etkinlik amacıyla hemen her türlü aracı meşru saymışlardır. Ancak çağdaş rekabet modelinin cevaplandıramadığı birtakım sorunlar vardır.

Serbest rekabetten geleneksel olarak beklenen birinci görev kaynak kullanımında etkinliğin sağlanması ve hızlı ekonomik büyümedir. İşleyebilir rekabet modelini geliştiren iktisatçılar, bu amacın oligopolistik, eşitsiz ve dinamik bir yapıda gerçekleştirilebileceğini ileri sürmektedirler. Ancak serbest rekabetin işleyebilmesi için özel ekonomik hakimiyetin aşırı genişlemesinin önlenmesi gereğine işaret etmektedirler. Çağdaş serbest rekabet modelinde ekonomik etkinliğin sağlanması için ekonomik birimlerin cari en ileri teknolojiyi kullanabilecek ve daha ileri yeni teknolojiler araştırabilecek seviyeye gelmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Öte yandan, ekonomik etkinliğin ancak serbest rekabet ortamında gerçekleşebileceği kabul edilmektedir. Oysa üretim karar birimlerinin cesametlerinin farklı şekillerde büyümesi ve yoğunlaşmalar aynı piyasadaki firmalar arasında mevcut eşitsizliği artırır. Dolayısıyla bazıları giderek serbest rekabeti aksatacak ekonomik güce ulaşabilecektir.

Serbest rekabet ile rekabet eden ekonomik birimler arasında aşırı eşitsizliğin ve dengesizliğin bağdaşmayacağı bellidir. Rekabetin farklı büyüklükte ekonomik birimler arasında geçmesinin normal olduğu söylenirken, eşitsizliğin aşırı olmaması gerektiğine işaret edilmekle yetinilmektedir. Bu dilekle sorunun çözümlenmediği açıktır. Firmaların ekonomik etkinlik için belirli ölçüğe ulaşmaları gereklidir. Fakat, olayın dinamiği kaçınılmaz olarak ekonomik gücün belirli ellerde toplanmasına ve tekelleşmeye neden olmaktadır. Bu süreç nerede ve nasıl durdurulabilir? Yoğunlaşma ve tekelleşme bir noktadan sonra serbest rekabeti ortadan kaldırmaz mı? Mutlak tekelin hakim olduğu bir piyasada kaynakların etkin kullanımından söz edilebilir mi? Tüketici refahı nasıl korunabilir? Büyük ekonomik güce ulaşan firmaların piyasadaki her türlü davranışları normal ve

* A. Piatier; Les formes modernes de la concurrence, Gauthier-Villar, Paris, 1968, s. 34.

meşru karşılanabilir mi? Bu firmaların şahsi çıkarları ile toplumun çıkarları her zaman uyum gösterebilir mi? Gösteremezse dev firmalar nasıl rekabet modeli çerçevesine çekilecek, toplumun çıkarları ile devleşen firmaların çıkarları nasıl bağdaştırılacak? Sermayenin uluslararasılaştığı bir ortamda, dev uluslararası şirketlerin ulusal ekonomiler üzerindeki etkileri nasıl kontrol altına alınabilir? Uluslararası şirketlerin çıkarları ile ulusun çıkarları nasıl uyumlu hale getirilebilir? Ekonomik gücü ele geçiren ulusal ve uluslararası dev şirketler özellikle gelişmekte olan bir ülkede politik güce sahip olmaya çalışacaktır. Bu nasıl önenebilir? Pragmatik nitelikli çağdaş serbest rekabet modeli bu sorulara açıklık getirmemektedir.

SERBEST PİYASA SİSTEMİNE MÜDAHALE GEREKÇELERİ

Günümüzde piyasa ekonomisini benimsemiş gelişmiş ülkelerde bile devletin ekonomik hayata müdahalesi için pek çok neden olduğu ileri sürülmektedir. Devlet piyasa sistemini ortadan kaldırmak için değil, onun işleyişini toplum yararına düzenlemek ve iyileştirmek için müdahale etmelidir, denilmektedir. Gelişmiş kapitalist bir ülkede devletin iktisadi hayata müdahalesini gerektiren hususları şu şekilde sıralamak mümkündür.

1- Piyasa sistemi ekonomide bireylere ileri derecede serbestlik tanımaktadır. Fakat, yeterli ekonomik gücü olmayanlar için bunun fazla bir anlamı yoktur. Sistem kendi doğal işleyişine bırakılırsa yoksullar daha yoksul, zenginler daha zengin hale gelecektir. Devlet adil bir gelir dağılımı ve sosyal adalet için iktisadi hayata müdahale etmelidir. Bu amaçla devletin el atacağı sahalarda başında işgücü piyasası gelir. Devlet işçi ücretleri ve iş güvenliği ile yakından ilgilenmelidir. İşgücü piyasasında dengeleyici güç olarak işçi sendikaları devreye sokulmalıdır. Öte yandan artan oranlı gelir vergisi, miras vergisi ve transfer harcamaları ile gelir dağılımında adalet sağlanmaya çalışılmalıdır.

2- Kapitalist ekonomilerde piyasa mekanizması kendi haline bırakıldığında eksik istihdam ortaya çıkmakta, iktisadi faaliyetler ve istihdam seviyesinde dalgalanmalarla karşılaşabilmektedir. Ancak uygulamada bu ülkelerin takip ettikleri Keynesçi politikalar sayesinde konjonktür dalgalanmaların geniş ölçüde önlenmesi ve istikrarlı büyüme sağlandığı gözlenmektedir.

3- Liberal kapitalist sistemde fiyat her zaman objektif piyasa güçlerinin fonksiyonu olarak ortaya çıkmamaktadır. Sanayide yoğunlaşma olgusu piyasalara oligopolistik karakter kazandırmaktadır. Eksik rekabet piyasaları artık son derece yaygın görüntülerdir. Bu piyasalarda belirlenen fiyatlar objektif yol gösterici olma niteliklerini yitirmektedir. Üretim halkın tercihleri doğrultusunda yapılmamaktadır. Oligopolist dev firmalar çeşitli araçlarla halkın tercihini etkileyebilmekte, onun yerine kendi tercihlerini koyabilmektedirler. Devletin toplum yararına bu tür piyasalara düzenleyici müdahalelerde bulunması gerekir. Anti-tröst yasaları rekabeti bozucu davranışlar önenebilir. Piyasanın karşı tarafında dengeleyici güçlerin gelişmesine ortam hazırlanabilir (Galbraith).

4- Bir ekonomide bazı iktisadi faaliyetlerin sosyal faydası bireysel faydasının üstündedir. Bu tür faaliyetler özel girişime terkedilirse yeterli kaynak tahsis edilmez ve yeterli üretim gerçekleştirilemez. Bazı mal ve hizmetlerin ise toplumsal faydası yüksek olmasına karşın piyasası hiç yoktur. Bu gibi durumlarda ilgili mal ve hizmetlerin üretiminin piyasa mekanizmasına terkedilmesi düşünülemez. Bu tür malları üretmekte bireylerin direkt çıkarları yoktur. O halde, devlet toplumsal faydası bireysel faydasının üstünde olan mal ve hizmetlerin üretimini teşvik etmelidir. Daha ileri giderek, çağdaş kapitalist yapıda dengeli ekonomik büyümenin piyasa mekanizması ile sağlanamayacağını, devletin dengeli büyüme için piyasaya müdahale etmesi ve özendirici önlemlere başvurması gerektiğini savunan iktisatçılar vardır. Yine birçok iktisatçı dış ticaretin tamamen serbest piyasa mekanizmasının işleyişine terkedilmesini doğru bulmamaktadırlar. Yatırımların teşviki ve dış ticaretin ekonomi politikası tedbirleri ile yönlendirilmesi istikrarlı ve hızlı büyüme için gerekli sayılmaktadır.

Piyasa sistemini benimsemiş ülkelerde yukarıda belirtilen amaçlarla devletin piyasanın işleyişine müdahalesi sistemin özünü zedelemeyecek aksine, mevcut eşitsiz, oligopolistik ve dinamik yapı içinde sistemin toplum yararına işleyişini kolaylaştıracaktır.

Nitekim, günümüzde gelişmiş kapitalist ülkeler bir yandan esas olarak özel girişimciliğin dinamizminden, bireyciliğinden, serbesti ve hürriyetlerinden yararlanırken, öte yandan yoğun devlet müdahaleciliği uygulayarak, sistemin işleyişindeki aksaklık ve yetersizlikleri gidermek imkanını bulmuşlardır. Böylece, bireycilik ve toplumculuk ilkelerini uygun bir biçimde bağdaştırmayı başarmışlardır. Gelişmiş kapitalist ülkelerde sosyal adalet, gelir bölüşümündeki eşitsizliklerin hafifletilmesi, fırsat eşitliği sağlanması gibi toplumcu amaçlar vergi ve harcama politikaları, sosyal mevzuatın geliştirilmesi, yaygın eğitim politikası gibi tedbirlerle büyük ölçüde sağlanmıştır. Bugün kapitalist ülkeler piyasa mekanizması ile devlet müdahaleciliğini bağdaştırarak refah devleti haline gelmişlerdir. Burada refah devleti kavramı ekonomik refahın özgürlük ve demokrasi ortamında geniş halk kitlelerine indirilmesi anlamında kullanılmaktadır.

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE PİYASA SİSTEMİNDEN SAPMALAR

Gelişmiş kapitalist ülkelerde piyasa ve fiyat mekanizması kaynakların etkin dağılımını büyük ölçüde başarabilmektedir. Bu ülkelerde devletin etkin kaynak dağılımı amacıyla piyasaya müdahale etmesine fazla gerek duyulmamaktadır. Bu ülkelerde devletin piyasalara düzenleyici yönde müdahalede bulunmasının nedenleri, sosyal adaleti sağlamak, işsizliği ve konjonktür dalgalanmalarını önlemek, tekelci eğilimleri dizginlemek ve ödemeler bilançosu açıklarını kontrol altında tutmaktır.

Gelişen ülkelerde ise, ekonomilerin yapısı, kurumsal eksiklikler, toplumsal ve ekonomik darboğazlar dolayısıyla piyasa mekanizması kaynakların etkin bi-

çimde dağılımını, dengeli hızlı ekonomik büyümeyi tek başına gerçekleştirememektedir. O halde gelişmekte olan ülkelerde devletin ekonomiye müdahalesi için daha çok neden vardır. Gelişmiş ülkelerdeki dozda müdahaleler yeterli olmadığından, gelişmekte olan ülkelerde devlet özel girişimcilerin bazen yanıbaşında, bazen onlara öncü olarak iktisadi faaliyetlere yoğun biçimde katılmak gereğini duymaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde piyasa mekanizmasının iktisadi problemlerin çözümünde yetersiz kalmasının nedenleri şu şekilde sıralanabilir.

a) Gelişmekte olan ülkelerde piyasalarda belirlenen mal ve faktör fiyatları fırsat maliyetlerini yansıtmamaktadır. Bu durum kaynak dağılımı açısından önemlidir. Firmalar için gösterge fırsat maliyetleridir. Eğer piyasalar fırsat maliyetini yansıtmazsa, piyasa fiyatlarına göre yapılan kâr maksimizasyonu sosyal fayda ve maliyetlerden uzaklaşmaya yol açar.

b) Gelişmekte olan ülkelerde dışsal ekonomilerin kaynak dağılımında etkinliği oldukça önemlidir. Dışsal ekonomiler katma değer üzerinde büyük paya sahiptir. Bu nedenle piyasa fiyatları kaynakların optimal dağılımını gerçekleştirmekte başarısız kalmaktadır. Yatırımların bir arada planlanması ekonomik büyüme üzerinde daha olumlu etkiler yaratacaktır. Az gelişmiş ülkelerde dengeli büyümenin piyasa mekanizması ile gerçekleştirilemeyeceği ileri sürülmektedir.

c) Gelişmekte olan ekonomilerde bir sanayi dalında yeni yatırımlar piyasanın sınırlılığı dolayısıyla piyasadaki nisbi fiyatları önemli ölçüde etkiler, fiyat strüktürünü değiştirebilir.

d) Gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye'de teknolojik gerilik, ekonomik ve politik istikrarsızlıklar, iç piyasanın dar oluşu ve dış piyasada sağlam yer tutulamaması, finansman yetersizliği gibi darboğazların yanısıra alternatif spekülatif yatırım alanlarının varlığı nedeniyle kâr maksimizasyonu dönemleri kısadır. Bu faktörlere dinamik sanayici girişimci neslinin yeterince çoğalmamış olduğu da eklenebilir. Sayılan nedenlerle girişimciler kısa vadede kâr sağlayacak yatırımları tercih etmekte, meyvesini uzun vadede verecek, rizikolu ancak toplumsal faydası da yüksek yatırımlara yanaşmamaktadırlar. Bu husus özel girişimciliği esas alarak sanayileşme çabasındaki ülkeler için ciddi engeldir. Bu engelin aşılması spekülatif yatırım alternatiflerinin azaltılması uzun vadede yatırımların planlı ve kararlı biçimde özendirilmesi, kurumsal alandaki eksikliklerin giderilmesi, ekonomik ve politik istikrarın sağlanması ile mümkün olabilir. Tüm bu işlemler ise ancak devletin ekonomik hayatta yerini alması ve piyasa mekanizmasının işleyişindeki eksiklikleri gidermesi ile yerine getirilebilir.

e) Öte yandan, özel girişimciliğin hakim olduğu kesimlerde bile fiyat mekanizmasının zaman zaman işlediği, arzın talebe intibakının geciktiği gözlenmektedir. Bunun sonucu olarak fiyat istikrarsızlıkları, aşırı kârlar ve rantlarla sık sık karşılaşmaktadır. Bu konuda ihracat sanayileri örnek gösterilebilir.

f) Gelişmekte olan ülkelerde piyasa mekanizmasının işleyişini olumsuz yönde etkileyen diğer bir husus da ekonomide ikili yapının mevcut olmasıdır. Bir ekonomide tarım kesimi ağırlığını koruyorsa, tarımsal üretim toplum hasıla içinde büyük bir paya sahipse ve tarımsal üretimin büyük bir kısmı piyasaya çıkmıyorsa

piyasasının ekonominin bütününe kavraması mümkün olmaz, piyasa mekanizmasının işleyişi sınırlı kalır. Bu durumda devletin tarım kesimini sosyal ve ekonomik amaçlarla desteklemesi, tarım kesiminin piyasaya entegrasyonunu kolaylaştıracak önlemler demetini global plan çerçevesinde yürürlüğe koyması gerekir.

g) Ülkemizde bölgesel farklılıklar fazladır. Ekonominin piyasa mekanizmasının işleyişine terkedilmesi halinde bu farklılıkların hiçbir zaman ortadan kalkmayacağı savunulabilir. Bölgesel farklılıklar ortadan kaldırılamazsa yeterli büyüme hızı sağlanamaz. Ülkede ekonomik entegrasyon gerçekleştirilemez. Dolayısıyla piyasaların genişletilmesi mümkün olmaz. Ülke içinde nüfus hareketleri durdurulamaz. Bunun doğuracağı pek çok sorun ile karşılaşılır. Asıl önemlisi bölgesel ekonomik farklılıklar ülkenin siyasal bütünlüğünü tehlikeye sokabilir. O halde bölgesel gelişmişlik farklılıklarını azaltmak için devletin az gelişmiş bölgeler ile bir plan çerçevesinde ciddi olarak ilgilenmesi, bu bölgelerdeki sosyal ve ekonomik alt yapıları tamamlamaya öncelik vermesi, özel sektör yatırımlarını daha ciddi biçimde özendirici tedbir alması kaçınılmazdır.

h) Gelişmekte olan ülkelerde sadece geri kalmış bölgelerde değil ülkenin bütününde alt yapı yatırımları eksiktir. Bu tür yatırımları özel kesimin gerçekleştirmesi beklenemez, çünkü bu yatırımlar direkt verimli yatırımlar değildir. Öte yandan, özel girişimcilerin direkt verimli yatırımlara girmeleri de alt yapı yatırımlarının mevcut olup olmamasına büyük ölçüde bağlıdır. Alt yapının geliştirilmesi özel yatırımlar için önemli özendirici faktördür. Devletin dışsal ekonomiler sağlamak üzere alt yapı yatırımlarını bir plan dahilinde gerçekleştirmesi gerekir.

k) Gelişmekte olan ülkede işsizlik önemli bir sosyo-ekonomik sorundur. Ekonominin tamamen piyasasının işleyişine bırakılması halinde işsizlik sorunu daha da ciddi boyutlara ulaşacaktır. Devlet işsizlik sorununu hafifletmek için devreye girmek ve birtakım ekonomi politikası tedbirlerini uygulamaya koymak zordur.

l) Dış ekonomik ilişkilerin yürütülmesi gelişmiş kapitalist ülkelerde bile tamamen piyasasının işleyişine bırakılmamaktadır. Dış ekonomik ilişkilerde gelişmekte olan ülkeler çok daha dezavantajlı durumdadırlar. Dış piyasalarda çok daha güçlü ve acımasız rakiplerle karşılaşmaktadır. Dış ticaret hadleri genellikle az gelişmiş ülkelerin aleyhine gelişmektedir. Azgelişmiş ülkeler ödemeler bilançosu açıkları ile karşılaşmakta ve döviz darboğazı ekonomik gelişmede ciddi engel olarak kendini göstermektedir. O halde gelişmekte olan bir ülkede devletin ekonominin ihtiyaçlarını, kaynaklarını dikkate alarak dinamik karşılaştırmalı üstünlüklerini gözönünde tutarak bir dış ticaret politikası saptaması ve bu politikayı özel girişimciliğin dinamizmi ile birleştirerek sürdürmesi gerekir.

Özetlersek gelişmekte olan ülkelerde devletin ekonomik hayata müdahalesi, hatta ekonomik hayatın içinde daha etkili biçimde yerini alması için pek çok neden vardır. Bunu söylerken piyasa mekanizmasının azgelişmiş bir ülkede işe yaramadığını söylemek istemiyoruz.. Devlet müdahaleciliğinin ve planlamanın piyasa mekanizmasının yerini alabileceğine de inanmıyoruz. Ancak gelişmekte olan ülkelerin sosyo ekonomik yapıları ekonominin işleyişini tamamen piyasa ve fiyat mekanizmasına bırakmanın da doğru olmadığını, piyasa mekanizmasının bu

ülkelerde yüksek büyüme hızını etkin kaynak dağılımını, adil gelir bölüşümünü, yüksek istihdam seviyesini tek başına sağlayamayacağını göstermektedir. O halde gelişmekte olan bir ülkede iktisadi faaliyetler karma ekonomik bir düzen içinde kamu ve özel sektör tarafından birlikte yürütülmelidir. Kamu sektörünün ekonomideki faaliyet alanları ekonomi geliştikçe sınırlandırılmalı, piyasa ve fiyat mekanizmasına giderek daha fazla yer verilmelidir. Ekonomiye polisiye tedbirlerle müdahale edilmemelidir.

Devlet, özel girişimciliğin dinamizminden, etkinliğinden yararlanmak için piyasaların işleyişini kolaylaştırarak kaynak dağılımını piyasa mekanizmasına giderek terketmeli, sosyal adalet amacını ise demokratik düzen içinde vergi, sosyal amaçlı transfer harcamaları, eğitim, sósyal siyaset tedbirleri ile gerçekleştirmeye çalışmalıdır. Demokrasinin etkin bir biçimde işlemesi halinde sosyal adaletin gerçekleşmesi kolaylaşacaktır. Bu insanın eğitilmesi ile sağlanabilir.

KAYNAKLAR

- Ş. Baban; Umumi İktisat, İstanbul.
- R. Barre; "Quelques aspects de la regulation du pouvoir économique", R.E. Vol. 9, 1958.
- J.M. Clark; "Competition; Static Model and Dynamic Aspects" A.E.R. (P.P.), 1955.
- H.C. Laude; La Concentration capitaliste, pouvoir économique, pouvoir gauliste. Edition Sociales, Paris, 1965.
- J.K. Galbraith; "The Theory of Counterraling Power" Monopoly and Competition, Penguin Books, 1971 içinde.
- A. Garrigou-Lagrange; Systèmes et Structures, Dalloz, Paris, 1976.
- M. Hiç; Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye, İstanbul, 1974.
- J. Houssiaux; Le pouvoir de Monopols, Sirey, Paris, 1963.
- İ. Küçükömer; İktisat İlkelerine Giriş, İstanbul, 1964.
- A. Jacquemin; Economie industrielle européenne, structures de marché et stratégies d'entreprise, Dunod-Bordas, Paris, 1975.
- A. Jacquemin; L'entreprise et son pouvoir de marché, P.U.F., Paris, 1967.
- J. Lhomme; "Considération sur le pouvoir économique et sur sa nature" R.E. Vol. 9, 1968.
- R. Linda; "Concurrence oligopolistique et planification concurrentielle internationale" E.A. Vol. 25, 1972.
- E. Manisalı; Gelişme Ekonomisi, İstanbul, 1975.
- Y. Morran; Economie industrielle, P.U.F., Paris, 1976.
- A. Piatier et al.; Les formes modernes de la concurrence, Paris, 1964.
- J.A. Schumpeter; Capitalisme, Socialisme et Democratie, Payot, 1969, Paris.